

ЎЗБЕК ВА ҚОРАҚАЛПОҚ ТИЛЛАРИДА ЭКОТЕРМИНЛАР ВА УЛАРНИНГ ДЕРИВАЦИОН ТАСНИФИ

Палуанова Х.Д.

ЎзДЖТУ, мустақил тадқиқотчиси

Калит сўзлар: умумтуркий этимологик, генетик қатлам, эколексемалар, герметизация, биоценоз, организм, бактериофаг, некрофаг.

Мамлакатимиз истиклолга эришгандан кейин тил эркинлигига алоҳида эътибор берилиши сабаб нафақат миллий, балки хорижий тилларни ўрганишга ҳам эътибор кучайди. Миллий тилимизнинг иктисодий-сиёсий, маданий-маърифий, илмий-техникавий ҳамда халқаро терминларнинг истеъмолга кириши ҳисобига бойиши ва такомиллашуви ҳар қачонгидан - да жадаллашди.

Дарҳақиқат, фақат мустақиллик туфайлигина ўзбек тили давлат миқёсидаги тилга, бошқа давлатлар билан музокараларда қўлланиладиган, қонунлар яратиладиган, илмий тадқиқотлар ёзиладиган тилга айланди. Ўзбекистон Республикасида юритилаётган мукамал тил сиёсати мамлакатимизнинг мавжуд халқлар тилларининг барқарор тараққий этишига барча шароитлар яратиб беришни кўзда тутди¹⁰.

Маълумки, қорақалпоқ тили туркий тиллар қаторига киради. Тил халқ тарихи билан чамбарчас боғлиқ, халқ тарихининг жонли гувоҳи сифатида ривожланиб, тараққий этиб боради. Қорақалпоқ халқи ҳаётидаги кейинги асрлардаги юз берган ўзгаришлар унинг тилида ҳам, хусусан, унинг экологик маданиятида ҳам катта ўзгаришлар ясади.

Ана шундай ўзгаришлардан бири ХХ асрнинг 30 - йилларига тўғри келади. Бу даврда қорақалпоқ тили миллий тил даражасига кўтарилди. Унинг сўз

таркибида анча ўзгаришлар рўй берди, терминологияси шаклланди.

Ўзбек ва қорақалпоқ экотерминларининг деривацион хусусиятлари, экологик номинация намуналари ушбу тиллар луғат бойлигининг таркибий қисмини ташкил қилади.

Ҳозирги ўзбек ва қорақалпоқ тилларида рус алифбосида нашр қилинган энг дастлабки луғатларида уларга мансуб эколексика қайд этилган. Ўтган асрнинг охиридан ҳозирги даврга қадар нашр қилинган турли соҳаларга ва техникага оид луғатларда ҳам кейинги йилларда кириб келган аксарият янги экосўзлар жой олган. Улар, асосан, рус, инглиз, француз, араб, япон, корейс ва бошқа тиллардан кириб келган сўзлардир. Масалан: *Рельеф, саҳро, цунами, тайфун, дезактивация, дезинфекция, жазирама, сирка(лаш)*. Ана шундай лексикографик манбалар, энциклопедиялар, газета ва журналлар, бадиий асарлар ушбу тиллардаги эколексикани тадқиқ этишда муҳим аҳамиятга эга.

Ўзбек ва қорақалпоқ тилларида ҳам ривожланиши жиҳатидан тарихий аҳамиятга эга сўзлар қатламининг бир неча турини аниқлаш мумкин. Улардан, даставвал, умумтуркий этимологик ёки (генетик) қатламни ажратиш мумкин. Ҳозирги ўзбек ва қорақалпоқ тиллари ва улардаги эколексиканинг ривожланишида араб ва форс тилидан ўзлаштирилган сўзлар (айниқса, Ислом дини қабул қилингандан кейин) катта роль ўйнаган. Бу давр лексикасида татар, мўғул, рус ва бошқа европа тиллари билан ҳам ўзаро таъсирлашувлар содир бўлиб турган.

¹⁰ Каримов И.А. Биз танлаган йўл-демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли// Ўзбекистон республикаси Олий мажлиси ХI сессиясидаги маърузаси. “Мулкдор” газетаси. – Тошкент, 2003 йил 25 апрель.

Ўзбек ва қорақалпоқ лексикасининг шаклланишида бошқа тиллардан қабул қилинган ўзлашма сўзларнинг қайси тилдан қабул қилинганини ҳисобга олган ҳолда қуйидагича гуруҳлаш жоиз:

– Умумтуркий экологик лексика.

– Ўзбек ва қорақалпоқ тилларининг фақат ўзига тегишли лексикасининг шаклланиши.

– Ўзлаштирама эколексемалар.

– Араб ва форс тилидан қабул қилинган эколексемалар.

– Мўғулча, татарча сўзлар.

– Рус тилидан ва у орқали бошқа Европа тилларидан қабул қилинган экосўзлар.

Умумтуркий сўзлар қаторига “*ботқоқлик*” сўзини киритиш мумкин. Қадимги ўзбек ва бошқирд тилида *баткак*, татарча *баткаклик*, уйғурча *патқан*, козоқча, қорақалпоқча *батпақ*, озорийларда *батлак*, чувашларда *путлах*, туркманчада *батка*, *батча*, туркчада *батак*. Ушбу апеллятивнинг умумтуркий этимологик келиб чиқиши бот(ир) – феъл ўзагидан бошланади. Шу каби *булоқ*, *денгиз*, *қўл* сўзлари ҳам умумтуркий табиатга эга бўлиб, улардан ҳосил қилинган ясама сўзлар экологик гидролексика ҳам ўзбек ва қорақалпоқ (ва бошқа туркий тилларда ҳам) тилларда умумтуркий лексика асосида шаклланганлигини кўрсатиб турибди.

Демак, умумтуркий лексика ўзбек, қорақалпоқ (ва бошқа туркий тилларда) эколексиканинг шаклланишида энг дастлабки ва энг асосий негиз, деривация бўлиб хизмат қилган. Ушбу тилларда рельеф ва ўсимликлар турларини номлашда ва ҳозирги даврга келиб ўзига хос бир ҳолат, яъни *ли (-лик) –чилик* суффикслари иштирок этган универсал модель юзага келдики, бу қадимги туркий тилда кузатилмаган. Бу сўз ясовчи моделнинг ҳозирги ўзбек ва қорақалпоқ тиллари учун янгилик бўлиб қолганлиги ва мустаҳкам жой олганлиги туфайли унинг таъсирида янги модель ва сўзлар яратилмоқда: *тоғли*, *тоалик*, *пастлик*,

дўнглик, *тоғу тош*, *паст-баланд*. Эколексемаларнинг жуфтлашган сўзлар кўринишида қўлланилиши (бу энг қадимги номинатив ҳисобланади) ҳам ҳозирги ўзбек ва қорақалпоқ тилларида жуда тараққий этган. Ўзбек ва қорақалпоқ тилларидаги лексика бошқа тиллар таъсирида янги сўзларни ўзига ўзлаштириб борган. Унинг натижасида уларнинг ўзида ҳам бу жараён таъсирида ўзига тааллуқли лексик бирликлар, сўз ясовчи воситалар, умумий лисоний материал асосида янги сўз яшаш усуллари, янги деривация механизми юзага келган. Ушбу тилларнинг ўзига хос энг дастлабки эколексикаси, аниқроғи, табиат ҳодисалари, рельеф, гидротушунчалар, ўсимлик, чорвачилик ва деҳқончиликка оид номинациялари IX-X асрлардан бошлаб шакллана бошлаган.

Қадимги ўзбек тилининг география ва экологияга оид лексикаси “Бобурнома”да ўз аксини топган¹¹. Масалан: *ўлка*, *иқлим*, *об-ҳаво*, *обиҳаёт*, *чакалақзор* ва ҳоказо.

Қорақалпоқ тилида бу лексик қатлам халқ дostonларида кўзга ташланган. Масалан: *ҳаўа райы*, *дўт тоғайлық*, *таўлық таслық*, *жаўынлы*, *шөлистан*, *нәлише*, *қудық*, *булақ*, *ойпатлық* ва ҳоказо.

XXI аср бошига келиб ўзбек ва қорақалпоқ эколексикаси уч йўналишга тўғри келади: илмий эколексика, адабий тил эколексикаси ва ўзбек ҳамда қорақалпоқ шевалари эколексикаси.

50-йилларда илм-фан ва техника тараққиёти туфайли “*йўлдош*”, “*сунъий йўлдош*”, “*қўриқ ерларни ўзлаштириши*”, “*кимёлаштириши*” каби янги сўзлар пайдо бўлди. Бундай сўзлар ўша давр ҳодисаларини номлаш учун жуда зарур эди. Илмий терминлар, экотерминлар ўзбек ёки қорақалпоқ тилларининг қонуниятлари ва ривожланиш хусусиятлари асосида ясалади. Масалан:

¹¹ Бобурнома. Т., 1989; Китоб – з – закот. Т., 1993; Машрабов З., Шоакрамов С. Асрларни бўйлаган Бобур. Т., 1997.

герметиклаштириши (герметизация), *кислоталилик* (кислотность), *оксидлашиши*, *хлорлаш*, *кристаллашув*, *филтрланиши*, *нурланиши*, *минераллаштириши*.

Ушбу терминларда эколексика билан боғлиқ ўзак одатда халқаро байналминал сўзники бўлиб, сўз ясовчи суффикс эса ўзи мансуб бўлган тил хусусиятлари билан белгиланади: *мутант* +лик, *минерал+ла+шув*.

Ҳозирги замон ўзбек ва қорақалпоқ тиллари рус тили ва, айниқса, у орқали Ғарбий Европа халқлари тилларидан ўзлаштирилган экосўзлар ҳисобига сезиларли даражада бойиди, чунки бундай сўзлар ўзбек ва қорақалпоқ тиллари эколексикасининг катта қисмини ташкил этади. Европача экосўз ва сўз бирикмаларининг бу тилларга ўзлашиши XVIII-XIX асрдан бошланган. XX асрдан бошлаб бу жараён яна ҳам жадаллашди. Масалан: французчадан: *фреон* (газсимон ёки суюқ органик модда, асосан музлатгичларда ишлатилади), *циклон* (об – ҳаво ҳодисаси), *дренаж*, *карьер*, *натурализация*, *токсин*, *деградация*, *популяция*, *газ*, *кадастр*, *бассейн*, *вибрион*, *дегенерация*, *браконьер* ва б. Инглиз тилидан рус тили орқали ўзбек ва қорақалпоқ тилларига *мониторинг*, *парк каби сўзлар кириб келган бўлса*, немис тилидан *шлак*, *филтрат*, *ландшафт*, *лавина*, *ареал каби сўзлар*, финн тилидан *тундра сўзи*, итальянчадан *карантин*, *лава*, исланд тилидан *гейдер*, япончадан *цунами каби сўзлар ўзлашган*.

Бу тиллар эколексикасининг шаклланишида қадимги грек ва латин тиллари катта таъсир кўрсатган. Бунга экология сўзининг ўзини, бундан ташқари география, биология, геология, ботаника каби номинацияларни ҳам келтириш мумкин. Қадимги грекча лексемалар асосида *экология*, *экотизим*, *озон*, *экотип*, *сейсмограф*, *биоценоз*, *организм*, *бактериофаг*, *некрофаг*, *биосфера*, *симбиоз*, *литосфера*, *биосинтез* каби сўзлар ясалган.

Илм-фан тилига куйидаги экологик халқаро тушунча ва терминлар латин лексикаси асосида киритилган: *дехлорация*, *конкуренция*, *концероген*, *абориген*, *радиация*, *гербецид*, *санитария*, *гигиена*, *эволюция*, *эрозия* кабилар. Келтирилган мисоллар ҳозирги ўзбек ва қорақалпоқ эколексикасининг шаклланишида қадимги грек, латин ва ғарбий Европа тиллари катта роль ўйнаганлигини кўрсатади. Қорақалпоқ, ўзбек ва рус халқлари ўртасидаги кўп асрлик маданий ва иқтисодий алоқалар уларнинг тилларида ҳам сезиларли из қолдирган. Рус тили ўзбек ва қорақалпоқ тилларига халқаро илм-фан лексикасини олиб кирди. Ўзбек ва қорақалпоқ эколексикаси рус эколексикаси билан синхрон равишда шаклланиб борди. Ўзбек ва қорақалпоқ тилларига жуда кўп русча сўзлар ўзлашди. Уларнинг кўпчилиги учала тилда ҳам кенг қўлланилади. Ўзлаштирилган сўзларнинг баъзилари фонетик талаффузи ўзгарган бўлса ҳам, бошқалари янги тил таркибида ҳеч қандай ўзгаришларга учрамасдан қўлланилмоқда. Масалан: *нефть*, *канал*, *асфальт*, *атмосфера*, *канализация*, *гармон*, *экология*, *атом*, *молекула*, *электрон*, *радиация*, *комплекс*, *экотизим* ва ҳоказо.

Умумтуркий эколексиканинг асосий намуналари, энг аввало, осмон, коинот ва об-ҳаво ҳодисаларини номлашга хизмат қилади: *ер-жер*; *сув-суў*; *кўк-көк* ва ҳоказо. Бундай сўзлар ҳозирги туркий тилларнинг барчасида сақланиб қолган. Масалан, ўзбек тилидаги *юлдуз*, қрим татар тилида *сундуз*, қорақалпоқча *жулдыз*; *қуёш* (ўзбек), *қояш* (татар), *қуяш* (қорақалпоқча). Ўзбек ва қорақалпоқ тиллари эколексикасининг яна бир муҳим таркибий қисми рельеф ва ўсимликларни ифодалашга хизмат қилувчи сўзлардан иборат. География, геология, ботаникага оид номинацияларнинг ўзаро боғлиқликлари уларнинг экологик моҳиятини очиб бериш имконини беради. Бундай сўзларга *ёғоч*, *ағаш*, *ағач*, *яғач* (татарча), *йўвас* (чувашча), *ағас*

(бошқирдча), умумтуркий *ауас, жауас, ауас, пас* (ўрмон, ёғочли маъносида) кабилар киради. Сув билан боғлиқ ҳодисаларни ифодалашда оқим сўзи *йохам* (чувашча), *оқим* (бошқирдча), умумтуркий *ак, сув, су, си* (дарё, кўл, денгиз) маъноларида *кўл, денгиз, шаршара* каби сўзлар қўлланилади.

Ернинг тузилиши, яъни рельефни ифодаловчи *яланглик, алан* (татарча), *жолан, умумтуркий йалан, қир, кир, хир* (қипчоқ тилларидан), *қирғоқ умумтуркий қуғуау, тақир ер, дашт туз* – умумтуркий, *тоғ, тау, таў* (қорақалпоқча), *ўрмон* (ўзбекча), *орман* (қорақалпоқча), *яйлов, отар, утар* каби сўзларнинг асосий қисми ҳозиргача етиб келган ва ҳозирда ҳам қўлланилмоқда. Шулардан, масалан *қир* сўзи бир неча маъноларга эга: 1) дала, аҳоли яшайдиган очиклиқ майдон; 2) чекка жой, чуваш тилида ушбу сўзнинг ҳар иккала маъноси сақланиб қолган. Ўзбек ва уйғур тилларида бу сўз “*чегара, чекка, ён бош, тизма, тўгон, даштлик, дала майдон, текислик*” каби маъноларни билдиради. Волга бўйи татарлари, ноғай, кўлик, марий, хакас тилида *қир* сўзи (қадимги туркийда [qutъ] ёлғиз тоғ) *йўл бўйи, қирғоқ, бордюро* ёки аҳоли яшайдиган жойдан узокдаги ўрмон, дашт, чўл, тақир жой, кенглик маъноларини англатади. Ўзбекча *тоғ, қорақалпоқча таў* эколлексемасидаги та- (та) бўғини “*ер*”, “*-ў*” ёки “*-э*” эса “*ўзил*” маъносини билдиради. Қрим татар тилида ушбу номинация *дача* (тоғ ёки ўрмон маъносида) тарзида талаффуз қилинади.

Адабий экологик лексика ҳам умумхалқ лексика сифатида тан олинган ва маълум даражада анъанавийлаштирилган. У ҳозирда аксарият фан тармоқларига кириб бормоқда ва унумли қўлланилмоқда. Унинг энг асосий хусусияти адабий тил меъёрларига мувофиқлаштирилганидир. Бунга эса, бундай сўзларнинг изоҳли, икки тилли луғатларда ёзма равишда қайд этилганлиги далил бўлиб хизмат қилади. Бундай эколлексемалар стилистик бетараф, яъни буёқдор эмас: *атроф-муҳит, табиат, жер, ер, тошқин, тасқын,*

қурғоқчилик, қурғоқшылық, таиландиқ ер, тасландиқ жер, қумлик, қумлық, суюқлик, суйықлық ва ҳоказо.

Ўзбек ва қорақалпоқ тилларидаги эколлексикани бойитувчи яна бир манба бу шевалардир. Шева сўзлар орқали эколлексик тизимни таҳлил қилиш унинг янги хусусиятларини аниқлаш имконини беради.

Ўз хусусиятларига кўра шева сўзлар прогрессив ва регрессив турларга бўлинади. Биринчи тоифага мансуб шева сўзлар адабий тилда эквивалентларга эга бўлмайди. Нутқ фаолиятига улар машхур бадий асарлар орқали татбиқ этилади. Масалан, машхур ёзувчилар томонидан тақдим этилган экологияга оид қуйидаги сўзлар фаол қўллана бошланди (ўзбек ва қорақалпоқ тилларида). Масалан: *қузак-қуз фасли; қиш* - аёз; *сахарда* – эрта тонгда; *зухро юлдузи* – тонг юлдузи; *оқшом* – кечаги кун.

Регрессив шева сўзлар адабий тилда аниқ эквивалентларига, яъни синонимларига эга: *девосил* – *кийик оти, череда* – *иттикенек, сабзи* – *гешир, қовун* – *гурбек, қум* – *шеге, тарвуз* – *гарбыз, беда* – *жоньшиқа, чинор* – *гужум, ботқоқлик* – *балшық.*

Ўзбек ва қорақалпоқ тилларида ўрнашиб бўлган айрим шева сўзлар ўз хусусиятини йўқотиб эколлексиканинг таркибидан мустақкам жой олган. Масалан: *ён* – канал, сув ўртасидаги оролча – *ўтов*, дала – *тахта*, силос – помидор, *бурч* – болгар қалампири, *зекаш* – шўр сув тўпланадиган жой, терак – дерак, *замча* – хандалак, *биринч-гуруч.*

Ўзбек ва қорақалпоқ тилларидаги эколлексика ҳозирги пайтга келиб сертармоқ тизимга айланган. Янги экологик тушунчаларни ифодалашга бошқа тиллардан, масалан, араб тилидан қабул қилинган унсурлардан фойдаланиш кенг тарқалган. Масалан: *ҳайвонот дунёси, табиат ҳалокати, дунё кўламидаги ҳалокат* ва ҳоказо.

Араб ва форс тилидан ўзлаштирилган сўз ва морфемаларнинг

русча ва бошқа европа тилларидан қабул қилинган лексемалар билан бирикиши натижасида мураккаб сўз бирикмалари ҳосил бўлади: *табиат қонунларини ўрганиш, табиат объектлари, табиат системаси, дунё океани, ҳаво бассейни,*

географик муҳит, табиий ресурслар, табиий ландшафт, рельеф ва ҳоказо.

Умуман олганда, лексик ва бошқа лисоний ўзлаштириш жараёни ҳар бир жонли тил учун табиий ҳол ва муқаррар тараққиёт натижаси. У ҳар қандай тил учун прогрессив аҳамиятга эга.

Адабиётлар

1. Каримов И.А. Биз танлаган йўл-демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли// Ўзбекистон республикаси Олий мажлиси XI сессиясидаги маърузаси. “Мулкдор” газетаси. – Тошкент, 2003 йил 25 апрель.
2. Бобурнома. Т., 1989; Китоб – з – закот. -Т., 1993.
3. Машрабов З., Шоакрамов С. Асрларни бўйлаган Бобур. -Т., 1997.
4. Дианова Г.А. Термин и понятие: проблемы эволюции. -М.: Еврошкола, 2000. - 184с.
5. Курилович Е. Очерки по лингвистике: деривация лексическая и деривация синтаксическая. <http://www.gumer.info>

Палуанова Х. Деривационная характеристика экотерминов в узбекском и каракалпакском языках. В статье представлен диахронический анализ экотерминов в узбекском и каракалпакском языках. Экотермины являются важным компонентом словарного фонда языка и их структурно-семантический анализ является определенным вкладом в общую лексикологию данных языков.

Paluanova X. Ecoterms in Uzbek and Karakalpak languages, and their derivational classification. In article the diachronic analysis of ecoterms in the Uzbek and Karakalpak languages is considered. Ecoterms are an important component of dictionary fund of language and their structural-semantic analysis will be a certain contribution to the general lexicology of these languages.
